

Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Ferge Zsuzsa (1996): „A rendszerváltás nyertesei és vesztesei”
in: *Társadalmi riport 1996*, Andorka Rudolf, Kolosi Tamás,
Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Századvég. Pp.
414–443.

A RENDSZERVÁLTÁS NYERTESEI ÉS VESZTESEI

A rendszerváltás megítélése a közép-kelet-európai régióban egyelőre romlóban van. Ha a tudomány képtelen volt is megjósolni az államszocializmus összeomlását, a váltás utáni eufória halványulása előre látható volt (Dahrendorf, 1990). Minden történelmi tapasztalat arra mutat, hogy a forradalmak a nagy reménységek időszakai, s bármi történjék is ezt követően, *mindenki* várakozásai nem elégülnek ki.

1. sz. táblázat

AZ ÚJ RENDSZER JOBB VAGY ROSSZABB, VÁLTOZÁS 1991 ÉS 1995 KÖZÖTT*

	Cseh	Lengyel	Szlovák	Magyar
Az új rendszer rosszabb				
1991	14	23	35	40
1995	23	39	51	51
Az új rendszer jobb				
1991	71	51	43	31
1995	57	44	32	26

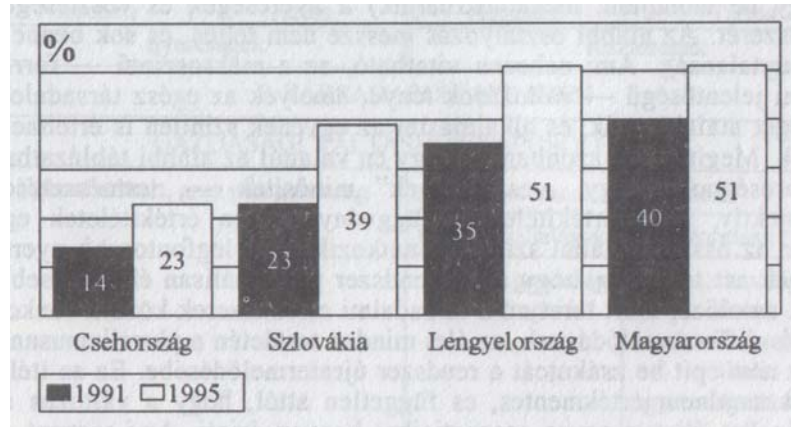
Az 1991. évi adatfelvétel a teljes felnőtt lakosság, az 1995. évi csak a háztartásfők véleményét tükrözi. A tendenciák ennek ellenére valószínűleg igazak, a családi státus ugyanis nem fontos magyarázó tényező.

Forrás: 1991: Hartl, 1994, 1995: SOCO, 1995.

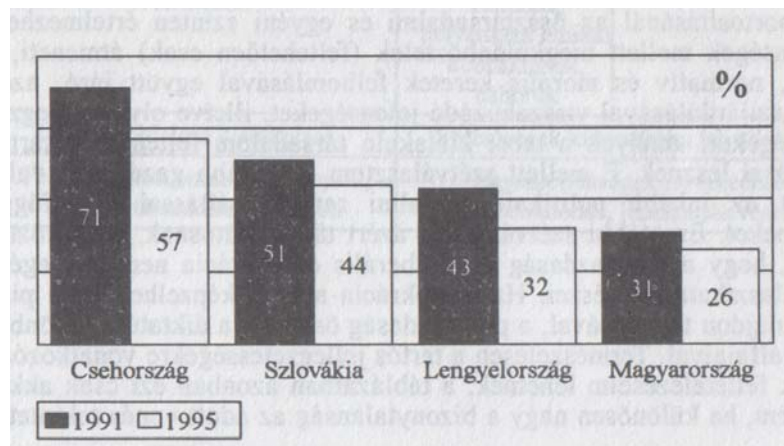
* Forrás: A tanulmány jelentős részben az ún. SOCO-kutatásra támaszkodik, amely a bécsi Institut für die Wissenschaften von Menschen (IWM) égisze alatt folyt. Az adatfelvétel 1995 január-februárjában történt, országonként véletlenszerűen kiválasztott 1000 háztartásnál. A kutatás vezetői jelen szerző és Sik Endre voltak. L. még Ferge et al, 1995.

1. sz. ábra

Az új rendszer rosszabb

Az új rendszer jobb

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen tényezők hatnak a rendszerváltás megítélésére, hogyan függ ez össze azzal, hogy valaki magát vesztesnek vagy nyertesnek érzi, s mi minden hat a nyereség- vagy veszteségérzetre.

A szociológiai megértést segítheti, ha előbb végiggondoljuk (hogy ne mondjam: megkonstruáljuk) a nyereségek és veszteségek rendszerét. Az alábbi osztályozás messze nem teljes, és sok benne a bizonytalanság. Ami nehezen vitatható, az a makroszintű – forradalmi jelentőségű – változások ténye, amelyek az egész társadalom jellegét átalakították, és alkalmasint az egyének szintjén is értelmezhetők. Megítélésük azonban – hogy én valamit az alábbi táblázatban „nyereségnek” vagy „veszteségnek” minősíték –, természetesen szubjektív, saját értékítéleteim függvénye. Ezen értékítéletek egy része az össztársadalmi szintre vonatkozik. Itt a legfontosabb nyereségnek azt tekintem, hogy az új rendszer potenciálisan életképesebb, mint az előző, mert teret ad a társadalmi alrendszerek közötti funkcionális differenciálódásnak, az élet minden területén a pluralizmusnak, azaz nem épít be zsákutcát a rendszer újratermelődésébe. Ez az ítélet tehát majdnem értékmentes, és független attól, hogy a változás az egyéneket, illetve egyes csoportjaikat hogyan érinti. Ami viszont ez utóbbi szinten is értelmezhető változásokat illeti, ott logikailag, s alkalmasint empirikus adatok alapján valamennyire megítélhető, hogy értékítéleteim mennyire konszenzuálisak, azaz hogy az adott tényezőt megtapasztaló egyének, illetve érintett csoportok mennyire érzik magukat nyertesnek vagy vesztesnek. A nyereségek és veszteségek csoportosításánál az össztársadalmi és egyéni szinten értelmezhető jelenségek mellett megkülönböztetek (feltehetően csak) átmeneti, a jogi, normatív és morális keretek felbomlásával együtt járó, azok megszilárdulásával visszahúzódó jelenségeket, illetve olyan jellegzetességeket, amelyek a most kialakuló társadalom feltehetően tartós vonásai lesznek. E mellett szétválasztom az inkább gazdasági, valamint az inkább politikai-társadalmi rendszerváltással összefüggő elemeket. Ez utóbbi szétválasztás azért tűnik fontosnak, mert köztudott, hogy a piacgazdaság és a liberális demokrácia nem egy egész elválaszthatatlan részei. Ha demokrácia nem is képzelhető el a piac és tulajdon tagadásával, a piacgazdaság összefér a diktatúra különböző válfajaival. Természetesen a tartós jellegzetességekre vonatkozóan csak feltételezéseim lehetnek, a táblázatban azonban ezt csak akkor jelzem, ha különösen nagy a bizonytalanság az adott vonás tekintetében.

2. sz. táblázat

A RENDSZERVÁLTÁS NYERESÉGEI ÉS VESZTESÉGEI

Átmeneti	Tartós	Átmeneti	Tartós
nyereségek		veszteségek	
A TÁRSADALOM SZINTJÉN			
GAZDASÁGI VÁLTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓAK			
Felszabadított, azaz piacgazdaság		A piaci kudarcok megjelenése	
		Közszolgáltatások visszaszorulása	
		Fekete gazdaság, korrupció	Az „életvilág”, illetve az alrendszerek piac általi „gyarmatosításának” esélye
POLITIKAI-TÁRSADALMI VÁLTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓAK			
Parlamentáris demokrácia		Szélsőségek uralomra jutásának veszélye	
Pluralizmus lehetősége minden területen		Közbiztonság romlása, helyenként etnikai konfliktusok, háborúk	
Civil társadalom kialakulása		Szélsőségek kifejeződési lehetősége	
Felszabadított, azaz nem lefojtott, legitim társadalmi struktúra		Egyenlőtlenségek növekedése, szegmentálódás, leszakadás veszélye	

A RENDSZERVÁLTÁS NYERESÉGEI ÉS VESZTESÉGEI

2. sz. táblázat folytatása

Átmeneti	Tartós	Átmeneti	Tartós
nyereségek		veszteségek	
AZ EGYÉNEK SZINTJÉN			
GAZDASÁGI VÁLTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓAK			
Gyors profit- (jövedelem és vagyon) szerzés, privatizálás, tisztázatlan piaci viszonyok miatt	Legitim magas jövedelmek, korlátlan magántulajdon	Létbiztonságok, munkabiztonság megrendülése; csökkenő reálbérek és -jövedelmek	Strukturális munka- nélküliség és struk- turális szegénység kialakulásának esélye
Elvesztett tulajdon miatti kárpótlás			
POLITIKAI-TÁRSADALMI VÁLTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓAK			
Szabadságnyerés (főleg „negatív” szabadságok)			
Civil és politikai jogok, polgárosodás		Szociális ellátások csökkenése	Szociális jogok valószínű gyengülése
Politikai okok miatti szenvedé- sek kompenzálá- sa, rehabilitáció		Politikai felelős- sége vonás múlt- beli cselekmé- nyekért	
Gyors felemelke- dés lehetősége megüresedett, főleg politikai pozíciókra	„Én” és „mi” identitás kiala- kulásának lehetősége	Bizonyos korábbi – főleg politikai – elitpozíciók elvesztése	Valószínűleg lassuló társadalmi mobilitás

A nyereségek és veszteségek jellegéből logikailag kikövetkeztethető, hogy az adott összefüggésben ki lehet nyertes vagy vesztes. Meghatározott politikai szempontból gyakorlatilag mindenki nyertes. Az új jogok, új szabadságok és az ezekhez kapcsolódó politikai intézmények – túl azon, hogy a

társadalom egészét normalizálják – kevés egyén érdekeit sértik és potenciálisan mindenki profitálhat belőlük.

Amennyire a fenti összefoglalás alapján megítélhető, más ennyire egyértelmű, negatívumokkal nem terhelt nyereség nincs – de nincs egyértelmű, mindenkit érintő veszteség sem. A piacgazdaságnak, illetve a társadalom új strukturálódásának objektív társadalmi következményei ma már szociológiailag átláthatóak és empirikusan felmérhetőek. A változásokra sokféle elméleti magyarázat létezik (pl. Machonin 1993, 1994). Ezek közül hozzám legközelebb az alapvető strukturáló tényezők és viszonyok átalakulására épülő magyarázatok állnak. Ami alapvetően változott, az a tulajdon, vagy Bourdieu terminológiájával, anyagi tőke, hatalom vagy politikai tőke, tudás vagy kulturális tőke, kapcsolatok vagy szimbolikus tőke jellege, relatív fontosságuk és egymás közötti összefüggéseik.

A bársonyos forradalom a *struktúra szintjén* azt jelentette, hogy e tőkéket az átmenet nem megszüntette, hanem korábbi létüket – egészen kevés kivétellel – legitímálta, sőt, némelyiket (a tulajdont, némely kapcsolati hálókat) tetszhalotti állapotából feltámasztotta, relatív fontosságukat pedig megváltoztatta. Röviden: a hatalom gyarmatosító egyeduralma megszűnt, a strukturálódás maga is plurális erőterben zajlik. Az *egyének szintjén* a békés átmenet olyasmint jelent, hogy nem csak a guillotínok több éves működésére nem volt szükség, hanem társadalmi helyzetváltoztatásra is alig. A mozgások nem annyira páternoszterre emlékeztetnek, mint inkább centrifugális működésre. A szélek szétválnak – a felül lévők helyzetüket legitím módon erősítik és javítják, a lejjebb lévők pedig, ha nem tudnak megkapaszkodni, csúsznak vagy zuhannak lefelé.

Mindez nem jelenti azt, hogy az új struktúra már véglegesen kialakult volna. A fentihez hasonló hipotézisekkel dolgozó elitkutatásból Szelényi Iván (1995) azt a következtetést vonta le, hogy az átalakuló országokból hiányzik a tulajdonosi (tőkés) osztály, s az új felsőosztályt a menedzserek alkotják. E pillanatban ez valószínűleg igaz, de sejtésem az, hogy ez a helyzet egyáltalán nem végleges. Az országok vagyona zömmel köztulajdonban volt. A vagyon egy része elvesztette értékét, más – nagyobb – része azonban valakié lett. Lehet, hogy e tőke egyelőre nem lép nyilvánosság elé (társasági tulajdonnak álcázza magát, miközben tulajdonosa még megtartja biztonságosabb menedzseri posztját; külföldi bankbetétben fekszik stb.), de ha a viszonyok biztonságosabbá válnak, álarc nélkül fog működni. A társadalmi dezintegrálódás sem vált még véglegessé. A lecsúszó középosztály egy részével – akikkel való szövetségre minden hatalomnak szüksége van – a hatalom hamarosan ki fog egyezni, sőt, a közalkalmazottak új privilégiumokra is számíthatnak. A legrosszabb helyzetek – a tartós munkanélkülieké, hajléktalanoké – már ne-

hezen változtathatóak, de a tömeges leszakadás, egy létalatti osztály (underclass) kialakulása talán még megelőzhető.

A képet színezi, hogy e gyors mozgások során idősíkok összecsúsznak. Miközben nálunk most a huszadik századi polgári modernitásnak megfelelő struktúra alakul, felbukkannak premodern örökségek és posztmodern áthallások. Az első tendenciát jelzi például, hogy milyen gyorsan feléledt, kivált falun, a cselédi helyzet és tudat. A posztmodern (posztindusztriális) sajátosságok közé tartozik többek között a bérből élők tömegének és helyzetének – a nyugathoz hasonló jellegű – erodálódása, vagy alapvető strukturáló erőket mintegy kikapcsoló részidentitások megjelenése. Azt hiszem, ettől nem veszítették érvényüket a társadalmat összetartó és szétfeszítő makroviszonyok, az osztály- és rétegekategóriák, de a képletek bonyolultak és változóak.

Mindezek mellett a SOCO-vizsgálat egyértelművé és vizsgálhatóvá teszi, hogy a közelmúlt sorsfordító eseményei a szokásosnál is jobban felbontották a reálfolyamatok és percepciójuk közötti összefüggést, ami egyébként sosem különösebben erős. Az objektíve leírható vesztesek például szubjektíve nem feltétlenül érzik magukat annak, és vice versa. A megválaszolendő kérdés a továbbiakban végül is az, hogy milyenek, országok között mennyire hasonlóak vagy különbözőek a nyereség vagy veszteségérzést alakító tényezők.

EGYES NYERESÉGEKHEZ-VESZTESÉGEKHEZ VALÓ VISZONY

A *szabadságnyerésről* fentebb azt állítottam, hogy szinte mindenkinek jó lehet, és senkit nem károsít. Ez – ha sokféle árnyalással is – valamennyire kifejeződik az empirikus adatokban. 11-féle szabadság fontosságáról kértünk véleményt, 7 fokozatú skálán osztályoztatva e fontosságot. Az átlagos osztályzatok 3 kivétellel 5,5 fölött vannak, ami azt jelenti, hogy nyolc szabadságnál a kérdezettek 70-80%-a 6-os vagy 7-es osztályzatot adott, és 1-es vagy 2-es osztályzat alig fordult elő. A szabadságok fontossági sorrendje országonként meglehetősen hasonló, és szinte három klaszterre bomlanak szét. A régió átlagában, és némi ingadozásokkal a legfontosabbnak a személyes szabadságok tűnnek – ideértve az utazás, az orvosválasztás, az életmódválasztás szabadságát. Nem sokban marad el ezek mögött a hagyományos civil szabadságok – vélemény-, tulajdon-, sajtó- stb. szabadság – értékelése. A három kevésbé értékelt szabadság egyike a vallásszabadság, legalábbis Lengyelországon kívül. Ez nem e szabadság elutasítását jelenti, hanem inkább a vallással, illetve egyházakkal szembeni (több módon közvetlenül is bemutatható) szélesen elterjedt közömbösség kifejeződése. A másik két elhanyagolt sza-

badság a pártok és civil szervezetek alakításának szabadsága. A gyenge lelkesedés oka feltehetően az, hogy a kérdéseket rosszul tettük fel. Az első kérdéssel a politikai szabadságok fontosságát, a többpártrendszer és választások jelentőségét próbáltuk felmérni – de tévesen fogalmztunk. Ezért nem azt fejezték ki a válasszal, hogy mennyire fontos az egypártrendszer helyett a többpártrendszer, hanem azt, hogy unják a pártok nyüzsgését. A második kérdés sem a civil társadalom fontosságára, hanem szerveződésére kérdezett. Itt egyfelől valószínű, hogy a civil társadalom aktivitása és szervezettsége nincs teljesen szoros kapcsolatban. A szervezethez tartozás aránya múltbeli tendenciákat követ, jóllehet a szervezetek átalakul(hat)tak. Ez az arány mindig, ma is, a vélhetően legtöbb civil mozgást mutató magyaroknál és lengyeleknél volt a legalacsonyabb (30% körül volt, ma pedig 20% körüli), a cseheknel és szlovákoknál a legmagasabb (korábban 50-60, ma 40% körüli). Másfelől talán nem a civil szabadságok fontosságának megkérdőjelezéséről van szó, hanem egyfajta fásultságról, a politika csekély fogadókészségéről és az ebből adódó negatív tapasztalatokról.

3. sz. táblázat

EGYES SZABADSÁGOK FONTOSSÁGA (7 FOKÚ SKÁLÁN, MINDKÉT IRÁNYBAN AZ ÁTLAGOK ALAPJÁN A FONTOSSÁG CSÖKKENŐ MÉRTÉKE SZERINT RENDEZVE)

Szabadságok	Rang- sor régió egésze alapján	Lengyel- o.	Német- o. (Kelet)	Cseh K.	Szlo- vákia	Magyar- o.	Régió egésze
Orvosválasztás	1	6,0	6,4	6,0	5,9	6,0	6,1
Utazás	2	6,2	6,3	6,0	6,0	5,9	6,1
Életmódválasztás	3	6,1	6,2	6,0	6,1	5,9	6,1
Vélemény	4	5,9	6,3	6,0	5,8	6,0	6,0
Tulajdon	5	6,3	6,1	5,9	6,0	5,5	6,0
Sajtó	6	5,8	5,9	5,9	5,7	5,6	5,8
Vállalkozás	7	6,0	5,6	5,8	5,7	5,5	5,7
Politikai	8	5,6	5,9	5,6	5,5	5,3	5,6
Vallás	9	6,0	4,6	4,1	5,1	4,9	4,9
Civil szerződés	10	4,6	4,9	4,5	4,2	4,3	4,5
Pártszervezés	11	4,4	4,8	4,7	4,0	3,9	4,4
<i>Ország átlaga</i>		<i>5,7</i>	<i>5,7</i>	<i>5,5</i>	<i>5,5</i>	<i>5,4</i>	<i>5,6</i>

Ami a szabadságok realizálódását illeti, a kérdezettek általános vélekedése az, hogy ezek lényegében biztosítottak. Azaz – ha nem is teljesen azonos mértékben – úgy látják, hogy létrejöttek azok a politikai struktúrák, amelyek a szabadságok garanciái. Az országok között viszonylag csekélyek, de elég logikusak az eltérések. A lengyelek a szabad orvosválasztást és a szabad tulajdonlást látják gyengén biztosítottak, s valóban, az orvosválasztásra és kárpótlásra vonatkozó jogszabályok még hiányoznak. A szlovákoknál a vélemény- és sajtószabadságot vélik kevésbé stabilnak. A legtöbb szabadságot a magyarok látják a legnagyobb mértékben biztosítottak – ami némileg cáfolja a magyarok általános pesszimizmusáról elterjedt vélekedéseket.

A szabadságok fontosságára és biztosítottságára vonatkozó vélemények társadalmilag kevésbé differenciáltak. 10-15 egyéb összefüggésekben fontosnak bizonyult tény- és véleményváltozóval végzett regressziós elemzések alig 2-4 %-ot magyaráznak a szabadságok fontosságára vonatkozó vélemények szóródásából. Az egyetlen többnyire szignifikáns magyarázó változó a bal- vagy jobboldali beállítottság, s olykor még az iskolai végzettségnek, az objektív vagy szubjektív szegénységnek van valami csekély szerepe. Mindezen információkat egybevetve talán alátámasztottnak tekinthető a szabadságok általában pozitív fogadtatásának vélelmezése.

Az anyagi és szimbolikus *egyenlőtlenségek növekedése* minden területen jól ismert folyamat. A korábbi lefojtottság utáni felszabadultság érthető, sok esetben – például teljesítmények ösztönzésénél – előrevivő erő is. Az azonban kérdés, hogy minden területen hasznos és ésszerű-e az egyenlőtlenségek korlátlan növekedése. Ismert társadalmi összefüggés az egyenlőtlenségnövekedés „tehetetlenségi ereje”: ha nem történik semmi valamilyen korlátozások ügyében, akkor az egyenlőtlenségek ollója – társadalmi és fizikai életesélyekben, jövedelemben és vagyonban, társadalmi távolságokban stb. – korlátlanul szétnyílik, a társadalmi integrációt veszélyeztetve. Politikai értékrend kérdése, hogy ez mennyire elfogadható egy kormányzat, illetve a polgárok számára. A vizsgált országok közül (ismereteim szerint) csak Csehországban és Németországban* voltak törekvések, legalábbis a korábbi szakaszban, például a bérek szabályozására, illetve a jövedelmek „alulról” való korlátozására, minimális segélyrendszer bevezetésével. A többi országban e törekvések, ha olykor meg is fogalmazódnak, kevésbé sikeresek. Az is nyilvánvaló, hogy a

* Az egyenlőtlenségekről való vélemények vizsgálatából Németország kimaradt, mert a kérdőívbe a kérdést értelmezhetetlenné tévő fordítási hiba került. Minthogy Németország nyugati felében viszonylag erős volt a szociális állam, amely legalábbis bizonyos területeken korlátozta az egyenlőtlenségeket, ha másként nem, alulról, feltehető, hogy ezek a trendek a keleti tartományokban is érvényesülnek.

különbözőségre és meggazdagodásra irányuló vágyak korábbi abszurd lefojtása után minden ilyen irányú szabályozás a múlt folytatásának, azaz a diktatúra meghosszabbításának tűnik. Ezért egyetlen kormány sem mer ebbe az irányba elindulni. (A marginális adókulcsok például alacsonyabbak, mint számos fejlett országban. Az iskolák, még az elemi iskolák közötti differenciálódás is lassan markánsabb, mint a nyugati demokráciákban. A virágok úgy virágzanak, hogy az erősebbek könnyen elszívják a tápanyagot és levegőt a gyengébb növények elől.) Ugyanakkor a polgárok többsége sehol nem rokonszenvezik ezzel a folyamattal.

Vizsgálatunkban csak a jövedelemegyenlőtlenségekről kértünk véleményt. Az átmenet idején fennálló helyzetet utólag megítélve, 5-25% mondta, hogy azok akkor túl kicsik voltak, s 10-21% szerint voltak túl nagyok. A pillanatnyi (1995) helyzetről szólva 3-15% szerint túl csekélyek a jövedelmi egyenlőtlenségek, viszont 67-89% szerint túl nagyok. A figyelemreméltó az, hogy ez a többségi vélemény négy közül három országban sem társadalmi helyzet, sem politikai beállítódás szerint nem különösebben differenciált. Csehország az egyetlen, amelyben szinte minden fontos szociológiai mutató mentén jelentősek a különbségek. Figyelemreméltó azonban, hogy egyetlen dimenzióban sem találtam fokozatosságot: mindig a leginkább privilegizált csoport (felső jövedelmi ötöd, felsőfokú végzettség, vállalkozók csoportja) különvéleményéről van szó. Ezen az alapon Csehország látszik a társadalmilag leginkább tagoltnak – bár ezúttal nem a rossz helyzetűek leszakadásáról, hanem a legjobb helyzetűek felfelé távolodásáról van szó. A többi országban, még ha statisztikailag szignifikánsak is a különbségek a magas és alacsony jövedelműek, vagy akár a szubjektív vesztesek vagy nyertesek között, az arányeltérések nem túlságosan nagyok. Valójában egyetlen olyan csoportot sem találtam, amelyben a különbségeket túlzottnak találók aránya 50% alá ment volna. Az egyetlen tényező, amely minden országban szórja ezeket a véleményeket, és amely az egyébként alig néhány (2-3) százalékot magyarázó regressziós elemzéseknél az egyetlen igazán szignifikáns tényezőnek mutatkozott, a politikai, jobb-, illetve baloldali beállítódás – ami a szabadságértékeléseknél alig számított. E szerint az adatsor szerint az egyenlőség (illetve az egyenlőtlenség elítélése) az egyetlen határozott baloldali érték.

4. sz. táblázat

AZON HÁZTARTÁSFŐK ARÁNYA, AKIK SZERINT A JÖVEDELMI
KÜLÖNBBSÉGEK TÚL NAGYOK – NÉHÁNY SZÉLSŐ CSOPORTBAN

	Cseho.	Lengyelo.	Magyaro.	Szlovákia
Iskolai végzettség (EDUC1)				
Általános	82	82	89	69
Felsőfok	44	72	84	74
Foglalkozási csoport (JOBSH1)				
Segédmunkás	69	77	86	69
Nagyváll., vezető, ért.	57	69	85	73
Politikai bal és jobb, önbesorolás (LEFTRIGH)				
Szélsőbal (1)	78	85	85	72
Szélsőjobb (7)	52	65	50	60
Szubjektív szegénység (POVER)				
Abszolúte (3)	68	87	87	67
Egyáltalán nem (1)	54	69	81	72
Objektív szegénység (IUNIT5, ekvivalens jövedelem)				
Alsó ötöd (1)	70	79	87	73
Felső ötöd (5)	52	74	87	69
Van-e munkanélküli a háztartásban (UNEMP)				
Van (2)	75	84	92	76
Nincs (1)	62	76	86	72
Szubjektív vesztesek vagy nyertesek (WINLOS)*				
Vesztesek	73	84	89	76
Nyertesek	50	66	81	66

* A WINLOS meghatározását l. később

Egy harmadik vizsgált kérdéskör az egzisztenciális biztonságok fontossága volt, illetve az állam szerepe ezekkel kapcsolatban. Minthogy e problémát másutt részletesebben ismertettem (Ferge 1996), itt csak a legfontosabb következtetéseket foglalom össze. A biztonságokat – lakás, jövedelem, munkabiztonság, a gyerekek jövőjének biztonsága stb. – fontosnak, valamivel még a szabadságoknál is fontosabbnak tartják. E tekintetben szinte teljes a homogenitás: gyakorlatilag minden biztonság minden társadalmi csoport, jövedelmi csoport, politikai színárnyalat számára fontos. Azok számára is, akiknek a szabadság különösen fontos. Szinte nincs olyan csoport, amely a szabadságokat magasabbra értékelné, mint a biztonságokat. Ellentétben azonban a szabadságokkal, a biztonságok megépítettsége deficitese. Főként a gyermekek jövőjének, a jövedelmeknek, a munkának a biztonságát látják bizonytalanoknak. Ezekben, és még jó néhány, a társadalom újtermelését segítő kérdésben nagyon fontosnak találják az állam szerepét. A neoliberais terv az állam minimalizálására semmiképpen nem találkozik a polgárok helyeslésével, kivált nem a tisztas nyugdíjak, az egészségügyi ellátás, a jó színvonalú elemi oktatás, a fogyatékosok ellátása ügyében. Úgy tűnik egyébként, hogy a magyarok véleménye e tekintetben nem nagyon tér el egy sor nyugati ország közvéleményétől (pl. Taylor-Gooby 1995a). Ennyiben tehát az a többség, amely a rendszerváltástól nem csak szabad politikai rendszert és piacgazdaságot, hanem demokratikusabb és korrektebb jóléti politikát is várt, a szociális állam gondolatának feladását, ezzel biztonságainak szorongáskeltő gyengülését kifejezetten veszteségként éli meg (L. Vásárhelyi, 1995 is).

SZUBJEKTÍV NYERTESÉK ÉS VESZTESÉK

Vizsgálatunkban nem tettünk föl közvetlenül olyan kérdést, hogy vesztesnek vagy nyertesnek érzi-e magát valaki. Két kérdésből azonban megalakítható egy, a szubjektív nyereség-veszteségérzetre utaló mutató. Az egyik esetben a család jövedelmi helyzetét ábrázoltuk 7 fokozatú létrákon, amelyek három időpontra, 3 évvel korábbanra, a kérdés pillanatára, és 3 évvel későbbre vonatkoztak. A másik esetben 5, a család (vagy induló család) társadalmi helyzetét kellett megjelölni ugyancsak hétfokozatú létrákon, amelyek a háború előtti időszakot, az ötvenes éveket, a nyolcvanas éveket, a kérdés idejét és a jövőt képezték le. Akik a jelenben magasabbra helyezték magukat, mint a megelőző időszakban, azok „jövedelemnyertesnek” vagy „társadalmi nyertesnek” tekinthetők. Ha mindkét létrán feljebb helyezték magukat, s

egyiken se lejjebb, akkor „szubjektív nyertesnek” tekintjük őket.* A vesztesek definiálása hasonló. A veszteség, ill. nyereség két dimenziójában való önelhelyezés természetesen szorosan korrelál ($r^2 = 0,7$ és $0,84$ között), egyesítjük mégis egyértelműbbé teszi a kategóriát.

A nyereség- vagy veszteségérzés sok mindennel összefügg. A sokváltozós (lineáris) regressziós elemzések alapján egyértelmű, hogy az objektív szociológiai változók – foglalkozás, iskolai végzettség, életkor, jövedelem stb. – hatása együtt nem magyaráz többet, mint 5-13 (Szlovákiában 18) %-ot a veszteség-nyereség-érzetből.** Ezen belül 3 országban (Csehország, Szlovákia, Lengyelország) a vállalkozás léte a nyereségérzet legfontosabb mögöttese, 3 országban (Lengyel-, Német-, Szlovákia) a jövedelmi helyzet számít, s egy-egy országban esetleg még egy szignifikáns tényező megjelenik (pl. a munkanélküliség mint a veszteségérzet mögöttese Kelet-Németországban). Magyarország esetében az objektív változók között egyetlen szignifikáns tényezőt sem találtunk.*** Hogy ez valóban a társadalmi tényezők hatásának eljelentéktelenedését jelenti-e, erre visszatérünk.

A regressziós elemzés hatékonysága rendkívül erősen megnő szubjektív tényezők bekapcsolásával. Az ezek közül választás nem egyértelmű – a választott (kimondott-kimondatlan) hipotézistől függ. Petr Matejů (kimondatlan) hipotézise az volt, hogy a veszteségérzetet az előző rendszerben elfoglalt magas társadalmi pozíció (a társadalmi létra tetején való önelhelyezés) és a szubjektív szegénységérzet motiválja. Ezért ezt a változót tulajdonképpen objektív tényezőnek tekintve vette föl a modellbe.**** A modell magyarázó ereje így jelentősen megnőtt (lineáris modellben pl. Csehország esetében 13-ról 22%-ra), és a két legfontosabb változó valóban a korábbi felső pozíció és a szubjektív szegénységérzet lettek. Ebből azt a következtetést vonja le az öt országra nézve, hogy „egyetlen közös szabályosság (pattern) van: az egyén

* A két veszteségmutató egyesítése P. Matejů (1995) ötlete volt.

** Azaz ennyi az Adjusted R square.

*** A használt változók: UNEMP (van-e a háztartásban munkanélküli); AUNSKIL1 (a háztartásfő segédmunkás-e), AFARMER1 (a háztartásfő mezőgazdasági dolgozó-e); ASKILL1 (a háztartásfő szakmunkás-e), ALOWP1 (a háztartásfő beosztott alkalmazott-e); AHIGHP1 (a háztartásfő vezető, értelmiségi-e), VENTYES (van-e vállalkozás a háztartásban); EDUC1S4G (a háztartásfő iskolai végzettsége); SETTLE (főváros, város, község); IUNITTOP (felső jövedelmi kvintilis); IUNIT2 (medián alatti ekvivalens jövedelem); IUNIT5 (ekvivalens jövedelmi ötöd); CHILDNO (gyermek szám); AGEGR1 (korcsoport); PENS1 (a háztartásfő nyugdíjas-e).

**** Matejů multinominális logisztikus regressziós modellel dolgozott, amelynek eredményei a nyereség-, ill. veszteségérzetet jelző valószínűségként foghatók fel. Én az egyszerűség kedvéért minden esetben lineáris regressziót használtam, már csak azért is, mert az általa használt modellt technikai felkészületlenség miatt nem tudom alkalmazni. Miután a két modell eredménye a szignifikáns változók kijelölését illetően alig különbözik, az eltérő modell alkalmazása a következtetéseket aligha befolyásolja.

kommunista rendszerben elfoglalt magas társadalmi pozíciójának, valamint a szubjektív szegénységérzetnek az erős hatása” a veszteségérzetre. Minthogy Matejú érdeklődésének középpontjában mindennek a bal-jobboldali beállítódásra való hatása áll, az előzővel azonos tényezőket alkalmazó modellt használja a bal-jobboldali beállítottság magyarázatára. Következtetése az, hogy „Ha valaki nyertes, az teszi az embert jobboldali beállítottságúvá, s ha vesztes, az tolja a baloldal felé. Ha a család nyolcvanas évekbeni deklarált pozíciója magas volt, ez szignifikánsan erősíti a baloldali beállítódást.” „Valamennyi országban – Magyarország kivételével – a »baloldali« beállítódás egyetlen szignifikáns és közös előrejelzője (predictor) az, hogy valaki vesztes.” Mindennek alapján „igazolt az a feltevés, hogy a nyertesek és vesztesek egészen eltérő politikai magatartásokat, valamint eltérő nézeteket alakítanak ki a rendszerértékelésről”.

A probléma ezzel az értékeléssel a kiinduló feltételezés, az ti., hogy a társadalmi létrán való nyolcvanas évekre vonatkozó önelhelyezés „magas társadalmi helyzetet” jelent. Valójában azonban e *korábbi önelhelyezés szinte semmilyen összefüggést nem mutat társadalmi helyzet jellemzőkkel*, például iskolai végzettséggel vagy foglalkozási csoporttal, sőt, a jövedelmi helyzettel sem.* Ezt az önelhelyezést – saját megítélésem szerint – sokkal inkább az időbeni dinamika, a család sokdimenziós „társadalmi mobilitása” determinálta. Másként szólva az, hogy – a háború előtti múltig visszatekintve – hogyan „éreztek magukat a bőrükben” az emberek a különböző időszakok során, melyek voltak a jó vagy rossz, legjobb és legrosszabb periódusok a család életében. A különböző elemzések egyértelműen azt mutatják, hogy a „nyolcvanas évek” szinte minden ország kollektív emlékezetében jó, alkalmasint a legjobb korszakként élnek.

(Az átlagos osztályzat csak Németországban azonos a két időszakban, a többi országban a jelen átlagos értékelése alacsonyabb, mint a nyolcvanas éveké. A különbség a cseheknél a legkisebb, a magyaroknál a legnagyobb.) Másként szólva, a nyolcvanas évek messze a legjobb korszaknak számítanak – társadalmi helyzettől csaknem függetlenül – a lengyeleknél, magyaroknál, szlovákoknál, s csak a keletnémetek tekintik szignifikánsan a legjobbnak a másikat, s teszik második helyre a nyolcvanas éveket. (A mai helyzetre nézve a társadalmi létrán való önelhelyezés szorosabb, 0,3-0,4 erősségű korrelációkat mutat objektív szociológiai változókkal, ami azonban nem mond ellent az előbbi diakronikus értelmezésnek.)

* A vonatkozó korrelációs együtthatók 0,0-0,1 körül vannak, a regressziós elemzéssel megmagyarázott arány (R négyzet) 0,02-0,05 körül.

A magam részéről úgy látom, hogy a *nyereség-veszteség érzés összefügg ugyan, de nem ok-okozati kapcsolat miatt a korábbi társadalmi helyzettel*. Az oksági kapcsolat, azaz Matejú feltételezéséből egyébként az következne, hogy a magas státusúak veszítették a legtöbbet. Ez ellentmond minden „elit-kutatás” eredményeinek: akik a társadalmi hierarchiák egyikének tetején voltak, kevés kivétellel ott is maradtak, legfeljebb hierarchiát váltottak tőkekonverzió segítségével. Saját adataink is azt mutatják, hogy az objektíve jobb helyzetű – magasabb iskolai végzettségű, foglalkozási státusú, jövedelmű – csoportok sokkal nagyobb valószínűséggel tartoznak a nyertesek közé, mint a rosszabb helyzetűek (lásd 7. sz. táblázat). A nyereség-veszteségérzés sokkal inkább attól függ, hogy hogyan viszonyultak az *előző rendszerhez*. A (negatív) korreláció a nyertes-vesztes érzés és a korábbi társadalmi önelhelyezés között persze erős, de nagyjából ugyanilyen erős a (pozitív) korreláció a nyeres-vesztés és a rendszerváltás megítélése között. Akik az előző rendszert a jelenleginél jobbnak tartották, azok sokkal inkább tekintik magukat vesztesnek (egyébként azonos feltételek mellett), mint akik azt a mainál rosszabbnak tekintik. Ugyanakkor az előző társadalmi önelhelyezés és a rendszerváltás megítélése között igen gyenge a kapcsolat! Ha valóban az objektíve fent lévők veszítettek volna sokat, akkor ennek a kapcsolatnak igen erős negatív korrelációt kellene mutatnia.

5. sz. táblázat

KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK A NYERTES-VEZTES KATEGÓRIA, A TÁRSADALMI HELYZET ÉS A RENDSZER MEGÍTÉLÉSE KÖZÖTT*

	Önelhelyezés a 80-as években és nyerés-vesztés (WINLOS/ SOCPOS3)	Új rendszer megítélése és nyerés-vesztés (WINLOS/ REGIME)	Önelhelyezés a 80-as években és új rendszer megíté- lése (SOCPOS3/ REGIME)
Csehország	-0,32	0,40	-0,05
Lengyelország	-0,31	0,30	-0,06
Magyarország	-0,30	0,25	-0,06
K. Németország	-0,43	0,39	-0,17
Szlovákia	-0,32	0,35	-0,09

* A kiemelt együtthatók 0,000 szinten szignifikánsak.

Sem a regressziók, sem a korrelációk nem árulnak el semmit az összefüggés irányáról, ok-okozatiságról. (A Matejú által használt és az általam használt objektív-szubjektív változókkal végzett lineáris regresszió eredményeit l. a Függelékben.) Mégis, ezek az eredmények logikailag – s nem csak erősségük alapján – számomra más értelmezést sugallnak a politikai beállítódásra nézve is, mint Matejú számára. A politikai beállítottság és a nyolcvanas évekbeli önelhelyezés, illetve a politikai beállítottság és a nyertes-vesztes szubjektív kategóriák között sokkal gyengébb, gyakorta nem is szignifikáns az összefüggés, míg a jobb-baloldali beállítottság és a rendszerváltás megítélése között a másik kettőnél jóval erősebb, mindig szignifikáns a kapcsolat.

6. sz. táblázat

KORRELÁCIÓK A BAL-JOBBDALI BEÁLLÍTOTTSÁG (LEFRIX), VALAMINT AZ ÖNELHELYEZÉS, A RENDSZERMEGÍTÉLÉS ÉS A SZUBJEKTÍV NYERTES-VEZTES KATEGÓRIÁK KÖZÖTT

	LEFRIX/SOCPOS3	LEFRIX/WINLOS	LEFRIX/REGIME
Csehország	-0,14	0,33	0,57
Lengyelország	-0,15	0,17	0,37
Magyarország	-0,05	0,11	0,14
K. Németország	-0,03	0,07	0,19
Szlovákia	-0,13	0,15	0,33

Az én magyarázatom ezekre az összefüggésekre nem az, hogy a nyeres-vesztés érzése tesz jobb- avagy baloldali. Az összefüggést ennél összetettebbnek, irányát is másnak vélem. A legalább kettős összefüggés *első láncszeme* az a feltevés, hogy az előző rendszer megítélését, illetve a rendszerváltás megítélését nem kis mértékben az határozza meg, hogy eleve milyen volt a válaszoló „világnézete”. A baloldalibbak számára nem az államszocializmus volt a „jó” (hiszen a szabadságértékek mindenki számára fontosak és nyereségek), hanem a (nyers) kapitalizmus nem rokonszenves (ami a túl nagy egyenlőtlenségek elutasításából is kitűnik). A *lánc második szeme* az, hogy a *vesztés-nyereségérzés* (WINLOS) *sem okként, sem okozatként nem közvetlenül függ össze a bal-jobboldalisággal, hanem a rendszerváltáshoz való viszonyon keresztül.*

Mindebből az következik – még ha a regressziós elemzésekből ez kevésbé látszik is, s még ha a politikai beállítódás társadalmilag kevésbé meghatározott is –, hogy a vesztesek és nyertesek nem csak szubjektív kategóriákkal írhatók le. Az egyszerű statisztikai arányok azt mutatják, hogy a rendszerváltás szubjektív vesztesei – ismétlem, politikai beállítottságuktól stb. eléggé függetlenül – a rosszabb helyzetű, alacsonyabb iskolázottságú, szegényebb csoportok. (Az összefüggések némileg világosabbak, ha csak a 60 éven aluli háztartásfőket vesszük figyelembe, mert az idősebbek és nyugdíjasok életérzését alapvetően éppen életkoruk, s az ebből adódó fogyó remények határozzák meg.) (7. táblázat)

Társadalmi-gazdasági csoportok szerint nézve a helyzetet az öt országban közös vonás, hogy a nagyvállalkozók és felső vezetők az abszolút nyertesek. Ezen belül külön (itt nem elvégezhető) elemzést igényelne az, hogy a kisebb vállalkozók miért tartoznak egyes országokban a fő nyertesek közé,

másutt pedig nem. Az alapvető ok a nagy munkanélküliséggel összefüggő kényszervállalkozások jelenléte, ami Magyarországon és Lengyelországban jóval jellemzőbb, mint másutt – de ez nem a teljes válasz. A spektrum másik szélén a munkások mindig a vesztesek között vannak, s a többieknél jóval kevesebb közöttük a szubjektív nyertes. Van, ahol csak a segédmunkások (mezőgazdasági munkásokkal együtt értve) nagy vesztesek – mint a csehek-nél és németeknél, de a nyertesek között már a csehek-nél is súlyosan alulreprezentáltak. Van, ahol a közbülső csoportokban (alkalmazottak, kisvállalkozók) is hasonló arányúak a vesztesek: ilyen Magyarország és Lengyelország, de a nyertesek között, legalábbis Magyarországon, az utóbbi két csoport aránya mégis nagyobb (ami azt is jelenti, hogy ezek kevéssé homogén csoportok). A munkások szubjektív veszteségérzete mögötti helyzetromlás politikai, anyagi, foglalkoztatási, munkajogi összefüggései külön tanulmányokat érdemelnének. Itt csak annyit jegyzek meg, hogy e szemmel láthatóan súlyos politikai horderejű probléma ellenére a rendszerváltás után a munkásság „eltűnt” a politikai, sőt, jórészt a társadalomtudományi diskurzusból is, legalábbis Magyarországon.

Ugyanezt a jelenséget még világosabban képezi le az iskolai végzettség szerinti differenciáltság. Németország kivételével (ahol a vezetőket és vezető pozíciójú értelmiséget nagyrészt nyugatnémet szakemberek leváltották) a felsőfokú végzettségűek között mindig a legalacsonyabb a vesztesek, kivétel nélkül mindenütt a legmagasabb, többnyire kiemelkedően magas a nyertesek aránya. A nagy vesztesek között a legfeljebb alapfokú végzettségűek mindig ott vannak, s négy országban a szakmunkás képzettséggel rendelkezők is, és egy esetben (Csehország) a középfokú végzettségűek is relatíve nagy arányban tekintik magukat vesztesnek. Teljesen hasonló a képlet a jövedelemeloszlásnál is.

7. sz. táblázat

A SZUBJEKTÍV VESZTESEK ÉS NYERTESEK SZÁZALÉKOS ARÁNYA A 60 ÉVEN ALULI HÁZTARTÁSFŐK KÖRÉBEN, FONTOSABB OBJEKTÍV VÁLTOZÓK SZERINT (VALAMENNYI ÖSSZEFÜGGÉS 0,000 SZINTEN SZIGNIFIKÁNS)

A) TÁRSADALMI GAZDASÁGI CSOPORT SZERINT

	Segédm.	Szakm.	Alkal- mazott	Kisváll.	Nagyváll. vez. ért.	Együtt
Vesztesek						
Cseh	43	31	32	16	22	31
Lengyel	61	58	53	60	43	56
Magyar	69	72	60	48	56	65
Német	59	31	33	29	31	34
Szlovák	62	54	48	29	41	49
Nyertesek						
Cseh	24	21	37	53	48	34
Lengyel	14	18	20	19	32	20
Magyar	8	12	16	25	27	15
Német	18	42	39	53	46	40
Szlovák	13	19	27	40	30	23

B) A HÁZTARTÁSFŐ ISKOLAI VÉGZETTSÉGE SZERINT

	Ált. és kevesebb	Szakmunk. képző	Közép- fok	Felső- fok	Együtt
Vesztesek					
Cseh	32	36	34	16	32
Lengyel	66	58	48	47	56
Magyar	71	70	61	48	65
Német	46	30	29	39	34
Szlovák	67	58	46	45	53
Nyertesek					
Cseh	26	26	36	55	34
Lengyel	13	20	23	28	20
Magyar	5	15	15	32	15
Német	24	42	44	43	39
Szlovák	7	17	22	31	20

A SZUBJEKTÍV VESZTESEK ÉS NYERTESEK SZÁZALÉKOS ARÁNYA A 60 ÉVEN ALULI HÁZTARTÁSFŐK KÖRÉBEN, FONTOSABB OBJEKTÍV VÁLTOZÓK SZERINT (VALAMENNYI ÖSSZEFÜGGÉS 0,000 SZINTEN SZIGNIFIKÁNS)

EKVIVALENS JÖVEDELEM KVINTILISEI SZERINT

7. sz. táblázat folytatása

	Alsó ötöd	2. ötöd	3. ötöd	4. ötöd	Felső ötöd	Összesen
	Vesztesek					
Cseh	49	47	37	27	14	32
Lengyel	73	59	56	52	36	56
Magyar	72	76	69	67	53	67
Német	58	38	30	24	22	36
Szlovák	71	66	56	51	27	54
	Nyertesek					
Cseh	16	19	26	40	50	33
Lengyel	8	19	15	20	38	20
Magyar	11	7	7	13	25	13
Német	20	27	44	43	59	38
Szlovák	8	12	18	20	41	20

Mindemellett – akár korcsoportok szerinti szétválasztás nélkül is – az önmagukat abszolút szegénynek ítélok között a vesztesek aránya nagy, a nyerteseké pedig szokatlanul kicsi. Az alkalmanként szegények közelebb állnak a szegényekhez, mint a sosem szegényekhez. Csak a nyertesek aránya-it mutatjuk be, de a táblázatban azt is közöljük, hogy az egyes országokban a kérdezettek mekkora hányada tekintette magát abszolúte vagy alkalmanként szegénynek (8. sz. táblázat).

8. sz. táblázat

NYERTESEK ARÁNYA A SZUBJEKTÍV SZEGÉNYEK EGYES CSOPORTJAIBAN

	Abszolút szegény csoportokban a nyertesek aránya	Olykor szegénynek érzi magát	Egyáltalán nem szegény	Abszolút szegény aránya a mintában	Olykor szegénynek érzi magát
Cseho.	6	18	44	9	45
Lengyelo.	5	15	40	18	56
Magyaro.	4	9	26	18	58
Németo.	7	24	51	5	30
Szlovákia	4	10	31	5	34

A 60 éven aluliakra vonatkozó adatok leválasztását az idősebbek egészen eltérő összetételével és beállítódásával indokoltam. Ennek részletes elemzése ismét meghaladná e tanulmány kereteit. Egy összefüggést azonban érdemes felvillantani. A nyertesek-vesztesek definiálásával analóg módon meghatároztuk a jövőt illetően optimisták és pesszimisták körét is, azaz azokat, akik egyik, másik, vagy mindkét létrán a jövőben a jelennél magasabbra (optimisták) ill. alacsonyabbra helyezték magukat. A szubjektív nyertesek aránya Lengyelország kivételével a kor emelkedésével fokozatosan csökken, de nem túl jelentősen.

A jövőt illetően azonban egészen egyértelműek, mindig szignifikánsak a tendenciák: a jövőre vonatkozó bizakodás az életkorral gyorsan gyengül. A fokozatosság nem is egész lépcsőzetes: kivétel nélkül minden országban a harminc éven aluliak érzik leginkább magukénak az új világot. Magyarország kivételével abszolút többségük optimista, ami egyetlen más korcsoportban sem fordul elő.* Sőt, a más társadalmi változók mentén képzett csoportok között sem fordul elő ilyen magas arány. E tagolások szerint (iskolai végzettség, jövedelem stb.) minden esetben a jobb helyzetűek az optimisták, de markáns különbség csak a foglalkozási csoportok esetében mutatkozik, abban az értelemben, hogy – Lengyelország kivételével – mindig a vállalkozók a legoptimistábbak. És még ebben az esetben is, azaz a 60 évnél fiatalabb vál-

* Azt érdemes hangsúlyozni, hogy mintánkban csak a háztartásfőket kérdeztük. Közöttük viszonylag kevés a munkanélküli pályakezdő.

lalkozók körében, is csak 35-46% között az optimisták aránya. Az természetesen nagyon megnyugtató, hogy a fiatalok – ha nem is érzik magukat maximálisan nyertesnek – inkább kötődnek az új rendszerhez, és bizakodóbbak, mint az idősebbek. A probléma ugyanezen érem másik oldala. A 30, sőt 40 éven felüliek mindenütt a többség, s ők még a volt Kelet-Németországban sem remélnek túl sokat a jövőtől. És még szomorúbb az idősök valószínűleg igen reális pesszimizmusa.

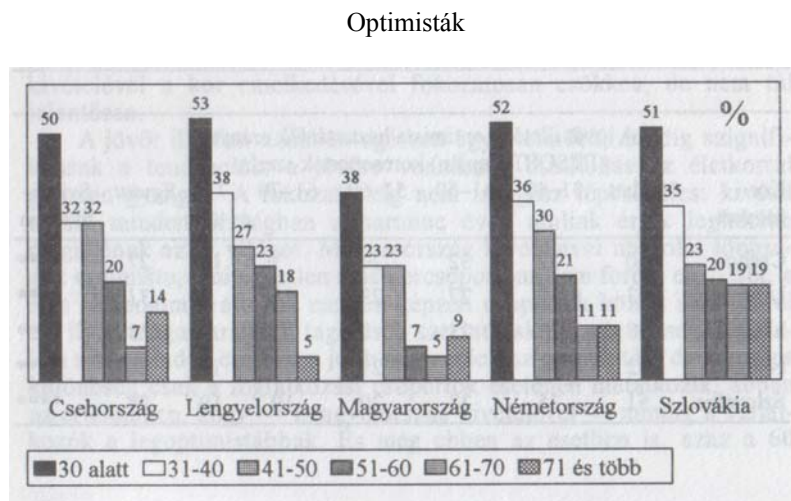
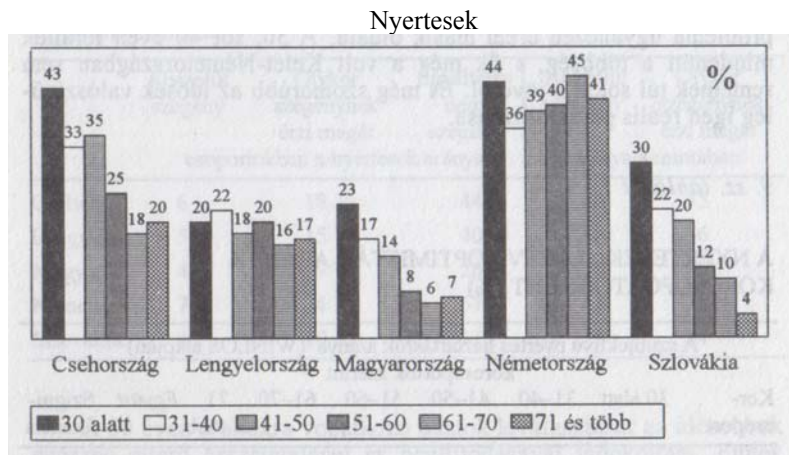
9. sz. táblázat

A NYERTESEK, ILLETVE OPTIMISTÁK ARÁNYA KORCSOPORTONKÉNT(%)

A szubjektíve nyertes háztartásfők aránya (WINLOS alapján)								
korcsoportok szerint								
Kor-csoport	30 alatt	31-40	41-50	51-60	61-70	71 és több	Együtt	Szignifikancia
Cseho.	43	33	35	25	18	20	30	****
Lengyelo.	20	22	18	20	16	17	19	NS
Magyaró.	23	17	14	8	6	7	12	***
Németo.	44	36	39	40	45	41	41	*
Szlovákia	30	22	20	12	10	4	18	****

A jövőt illetően optimista háztartásfők aránya (PESOPT alapján) korcsoportok szerint								
Kor-csoport	30 alatt	31-40	41-50	51-60	61-70	71 és több	Együtt	Szignifikancia
Cseho.	50	32	32	20	7	14	27	****
Lengyelo.	53	38	27	23	18	5	31	****
Magyaró.	38	23	23	7	5	9	18	****
Németo.	52	36	30	21	11	11	26	****
Szlovákia	51	35	23	20	19	19	28	****

2. sz. ábra

A fenti adatsorok többek között arra is utalnak, hogy a társadalmakban nem egyszerűen folytonos hierarchiák léteznek, hanem szakadások. Az itt nem vizsgált jövedelem-eloszlásokból mind az öt országban az látszik, hogy az első és második, illetve a negyedik és ötödik ötöd között jóval nagyobb a különbség, mint a másik két lépcsőnél, illetve hogy a szélek közti távolságok lent is, fent is nőnek a korábbi helyzethez képest (Atkinson és Micklewright 1992, Ferge et al. 1995). A fentebb ismertetett véleményadatokról egyes esetekben hasonló típusú szakadások tűntek elő, hol a legrosszabb helyzetűek és a többiek, hol a „törzs” és a legfelső csoport között, hol mindkét szélén. A nyertes-vesztes adatok hasonló tendenciáról árulkodnak. Minden országban van törés – hol lent, hol fent, hol három részre tagolva a társadalmat. A legnagyobb törések mindemellett nem az objektív jellemzők, hanem a szubjektív szegénységérzet mentén vannak. Ez a szakadék minden országban megjelenik. Igaz, más metszetben, de a legfiatalabbak és idősebbek közötti távolság is figyelemre méltó, főként a tekintetben, hogy mit remélnék elérni az új helyzetben.

Az általunk észlelt távolságok nem akkorák, hogy végzetesen leszakadó csoportokról kelljen beszélnünk – persze, tudva, hogy a valóban lelegelesettebbek, például a hajléktalanok, teljesen hiányoznak mintánkból. S valószínűleg a felső rétegek és a többiek közötti távolság sem értelmezhető teljes elkülönülésként. Ami adatainkból a társadalmi szerkezet jövőjére vonatkozóan sejthető, az nagyjából a következőképpen foglalható össze:

- Valószínűsíthető, hogy a „modern” társadalmakra jellemző osztály jellegű csoportok egyelőre nem posztmodern struktúrává olvadnak fel (ha egyáltalán ezt teszik bárhol is), hanem kontúrjaik inkább fel fognak erősödni a felszabadultabban működő strukturáló erők, tőkék hatására;

- Várható a társadalmak élesebb tagolódása, valószínűleg nem azonos módon. Minthogy a tagolódás típusának empirikus vizsgálata igen sok módon (sokféle mutatóval, módszerrel, mögöttes hipotézissel) történhet, Nyugaton is két nézet vitázik egymással. Az ún. egyharmados-kétharmados társadalom modellje nem új keletű. Legutóbb Galbraith (1992) összegezte az utolsó két évtized erről szóló nézeteit, amelyek szerint egy kényelmesen élő többség kielégültsége áll szemben egy kisebbség nyomorával. Will Hutton (1994) viszont úgy látja, hogy állapotaink megértéséhez a 40:30:30 százalékos megoszlás adja a kulcsot. „Csupán egy kisebbség tarthatja magát függetlennek attól, hogy alkalmasint szüksége legyen állami ellátás igénybevételére. A középső csoport teljes idős állásban van, de folyamatos bizonytalanságnak kitéve. Az alul lévő 30% alulfoglalkoztatott, vagy munkanélküli. Napi tapasztalatuk a peremre szorulás és kizárás. A létbizonytalanság az egész társadalmat áthatja.” (Taylor-Gooby, 1995b)

Eddig bemutatott adataink alapján a Csehországban tapasztalható tendenciák talán egy hármastagolás felé mutatnak, bár a fent lévő kisebbség nem 40, hanem csupán 20-25%-os. Lengyelország vagy Magyarország egyelőre inkább a „kétharmados-egyharmados” társadalom felé látszik haladni. A Nyugattal szemben annyi az eltérés, hogy ott a kétharmad helyzete megnyugtató, nálunk inkább csak az egyharmadé, s a kétharmadra a bizonytalanság vagy lecsúszás jellemző. Ugyanakkor – halványabban-erősebben – valamennyi országban felsejlik egy, a többiektől távolodó, saját szegénységét nagyon erősen érző csoport. Vagyis összességében – legalábbis Közép-Kelet-Európában, és Németországtól eltekintve, a három-osztatú társadalmi szerkezet a valószínű jövő – a nyugati országoknál sokkal szűkebb jómódú és önmagát biztonságban érző kisebbséggel, és a középső (inkább 40%, mint 30%) nyugatinál nagyobb bizonytalanságaival. Ebbe belejátszik a nagyon széles nyugdíjas rétegek gyors elreménytelenedése. Ugyanakkor a legalsó 30%, amelynek többsége még 10 évvel ezelőtt is, a Világbank számításai szerint (Milanovic, 1994, 1995) is relatíve jobban integrált és kevésbé szegény volt, mint például Latin-Amerika szegényei, mára valóban közelít az ellehetetlenüléshez, még ha nem is azonos a helyzete az amerikai lét alatti osztályéval. Érdemes lenne tovább vizsgálni, hogy milyen tagolódás felé haladunk – s hogy a markáns három felé szaladásnak van-e alternatívája.

Ferge Zsuzsa

IRODALOM

- Atkinson, A. B. and John Mickleright (1992) *Economic transformation in Eastern Europe and the distribution of income*. Cambridge U. P.
- Dahrendorf, Ralf (1990) *Reflections on the Revolution in Europe*. New York, Times Books.
- Ferge Zs. et al. *Societies in transition. International report on the Social Consequences of the Transition, a survey carried out as part of the SOCO project initiated and coordinated by the Institute for Human Studies, Vienna. Cross-national report on five countries, prepared by Zsuzsa Ferge, Endre Sik, Péter Róbert, Fruzsina Albert*

- Ferge Zsuzsa (1996) Az átmenet társadalma. (Szociológiai Szemle, megjelenés alatt)
- Hartl, Jan (1994) Perceptions of Social Safety in the Czech and Slovak Republics, Hungary and Poland. In: Bozóky A. ed. Democratic Legitimacy in Post-Communist Societies. T-Twins Publishing House, Budapest.
- Machonin, P., Milan Tucek, 1994. A Historical Comparison of Social Structure in the Czech Republic in the years 1984 and 1993. Czech Sociological Review, 1994. Vol. 2. No. 2. 149-172.
- Machonin, P., The Social Structure of Soviet-Type Societies, its Collapse and Legacy. Czech Sociological Review, 1993. Vol.1. No. 2. 231-249.
- Matejů, Petr (1995) Winners and Losers in the Post-Communist Transformation. The Czech Republic in Comparative Perspective. Paper prepared for the Workshop Comparative Perspectives on Social Policy. Lisbon, November 9-10.
- Milanovic, B. (1994) A Cost of Transition: 50 Million New Poor and Growing Inequality. Transition (Transition Economics Division, Policy Research Department, The World Bank) Volume 5, no. 8. October 1994.
- Milanovic, Branko (1995) Poverty, Inequality and Social Policy in Transition Economies. World Bank, Transition Economics Division, Research Paper Series Paper Number 9, February 1995.
- Szelényi Iván (1995) The rise of managerialism: the „new class” after the fall of communism. Discussion Paper, no 16. Collegium Budapest/Institute for Advanced Study.
- Taylor-Gooby, Peter (1995a) Comfortable, marginal and excluded. Who should pay higher taxes for a better welfare state? In R. Jowell et al: British Social Attitudes, the 12th Report. SCPR, Dartmouth.
- Taylor-Gooby, Peter (1995b) In Defence of Second-Best Theory: State, Capital and Class in Social Policy. Social Policy Association Annual Conference, 1995.
- Vásárhelyi Mária (1995) Rendszerváltás alulnézetben. Pesti Szalon

FÜGGELEK

A) VESZTESÉG-NYERESÉG ÉRZETET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK HATÁSA LINEÁRIS REGRESSZIÓS ELEMZÉssel A. P. MATEJÚ ÁLTAL HASZNÁLT VÁLTOZÓKKAL (A NYOLCVANAS ÉVEK MAGAS TÁRSADALMI ÖNELHELYEZÉSÉT KARDINÁLIS MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKÉNT TEKINTVE)*

	Cseh K.		Lengyelo.		Magyaro.		Németo.		Szlovákia	
R square	0,22		0,18		0,13		0,29		0,28	
Variable	Beta	Sig T	Beta	Sig T	Beta	Sig T	Beta	Sig T	Beta	Sig T
POVER	0,263	0,000	0,281	0,000	0,254	0,000	0,259	0,000	0,216	0,000
TOPSOC80	-0,197	0,000	-0,206	0,000	-0,205	0,000	-0,342	0,000	-0,220	0,000
IUNIT2	0,119	0,002	0,046	0,224	-0,005	0,887	0,088	0,012	0,100	0,004
IUNITTOP	0,116	0,002	0,102	0,004	0,073	0,054	0,024	0,492	0,210	0,000
VENTYES	0,061	0,078	0,090	0,006	0,047	0,155	0,059	0,060	0,079	0,012
AFARMER1	-0,058	0,062	-0,025	0,486	0,000	0,990	-0,007	0,804	0,027	0,352
AHIGHPI	0,029	0,415	-0,044	0,184	0,046	0,216	0,054	0,110	0,009	0,800

* A bevont szubjektív változók értelmezése:

POVER (szubjektív szegénységérzés); TOPSOC80 (a két legfelső létrafokon való önelhelyezés a nyolcvanas éveket ábrázoló társadalmi létrán)

A) VESZTESÉG-NYERESÉG ÉRZETET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK HATÁSA LINEÁRIS REGRESSZIÓS ELEMZÉSSEL A. P. MATEJÚ ÁLTAL HASZNÁLT VÁLTOZÓKKAL (A NYOLCVANAS ÉVEK MAGAS TÁRSADALMI ÖNELHELYEZÉSÉT KARDINÁLIS MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKÉNT TEKINTVE)*

A) függelék folytatása

	Cseh K.		Lengyelo.		Magyaro.		Németo.		Szlovákia	
ALLOWP1	0,011	0,759	-0,015	0,674	-0,007	0,848	0,010	0,766	0,049	0,164
ASKILL1	0,001	0,970	-0,001	0,974	-0,062	0,110	0,114	0,002	-0,031	0,404
AGEGR1	-0,049	0,359	-0,072	0,084	-0,126	0,011	0,013	0,789	-0,130	0,006
PENS1	-0,034	0,552	-0,071	0,156	-0,072	0,186	-0,050	0,338	-0,007	0,894
CHILDNO	0,091	0,024	0,031	0,372	0,064	0,096	-0,034	0,330	0,061	0,108
UNEMP	0,028	0,372	-0,026	0,426	-0,063	0,069	-0,141	0,000	-0,050	0,101

* A bevont szubjektív változók értelmezése:
 POVER (szubjektív szegénységérzés); TOPSOC80 (a két legfelső létrafokon való önelhelyezés a nyolcvanas éveket ábrázoló társadalmi létrán)

B) A RENDSZERVÁLTOZÁSSAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYT KARDINÁLIS VÁLTOZÓNAK TEKINTVE*

	Cseh K.		Lengyelo.		Magyaro.		Németo.		Szlovákia	
R square	0,25		0,19		0,12		0,24		0,27	
Variable	Beta	Sig T	Beta	Sig T	Beta	Sig T	Beta	Sig T	Beta	Sig T
POVER	0,192	0,000	0,259	0,000	0,259	0,000	0,194	0,000	0,209	0,000
REGIME	0,248	0,000	0,137	0,001	0,156	0,000	0,254	0,000	0,257	0,000
AGEGR1	-0,103	0,006	-0,097	0,011	-0,119	0,004	-0,023	0,539	-0,166	0,000
LEFRIX	0,098	0,016	0,085	0,021	0,061	0,106	-0,034	0,328	0,018	0,646
VENTYES	0,020	0,577	0,070	0,048	0,040	0,314	0,016	0,645	0,038	0,341

*A bevont szubjektív változók: REGIME (az új rendszer jobb vagy rosszabb); LEFRIX (bal- vagy jobboldali politikai önminősítés); FRESEX (a szabadság-biztonság értékelés egyenlege). Ezen kívül – minthogy az eredményeket alig érintette – a foglalkozási csoportok dummy változóként való alkalmazása helyett a JOBSPSHI változó jellemzi a háztartásfő foglalkozási csoportját.

B) A RENDSZERVÁLTOZÁSSAL KAPCSOLATOS VÉLEMÉNYT KARDINÁLIS
VÁLTOZÓNAK TEKINTVE*

B) függelék folytatása

	Cseh K.		Lengyelo.		Magyaro.		Németo.		Szlovákia	
AHIGHP1	0,004	0,914	-0,014	0,702	0,029	0,519	-0,023	0,564	-0,081	0,136
JOBSPSH1	0,045	0,339	0,003	0,953	-0,010	0,852	-0,049	0,217	0,114	0,050
FRESEX	0,002	0,963	0,011	0,754	0,028	0,486	-0,098	0,005	0,088	0,026
IUNIT5	0,040	0,633	0,124	0,146	0,001	0,993	0,221	0,013	0,063	0,518
IUNIT2	0,074	0,259	-0,031	0,636	-0,025	0,740	-0,067	0,322	0,078	0,286
IUNITTOP	0,087	0,094	0,039	0,450	0,055	0,333	-0,083	0,118	0,142	0,019
UNEMP	0,074	0,030	-0,050	0,160	-0,008	0,836	-0,149	0,000	-0,055	0,147

*A bevont szubjektív változók: REGIME (az új rendszer jobb vagy rosszabb); LEFRIX (bal- vagy jobboldali politikai önminősítés); FRESEX (a szabadság-biztonság értékelés egyenlege). Ezen kívül – minthogy az eredményeket alig érintette – a foglalkozási csoportok dummy változóként való alkalmazása helyett a JOBSPSH1 változó jellemzi a háztartásfő foglalkozási csoportját.